

Historical-comparative study of the Concept of “Were it not for Allah’s repelling the people by means of one another” in the 10th to 15th Centuries AH*

Seyyede Hanieh Momen¹ , Zahra Ghasemnezhad² , and Hamid Imandar³

¹ Ph.D. in Quran and Hadith Sciences, Independent Researcher, Shiraz, Iran (**corresponding author**).

Email: hmomen25@yahoo.com

² Associate Professor, Department of Quranic Sciences and Jurisprudence, Faculty of Theology and Islamic Teachings, Shiraz University, Shiraz, Iran. Email: z_ghasemi62@yahoo.com

³ Assistant Professor, Department of Quranic Sciences and Jurisprudence, Faculty of Theology and Islamic Teachings, Shiraz University, Shiraz, Iran. Email: hamidimandar@yahoo.com

Abstract

Examining the evolution in the understanding of certain Quranic expressions has long been a subject of interest for Quranic scholars, who have proposed various reasons for this phenomenon. One such reason, which has received comparatively less attention, is the effective role of “discourses” in shaping interpretations. This study, employing a descriptive-analytical method and focusing on the aforementioned cause, explores the interpretative developments of the phrase “Were it not for Allah’s repelling the people by means of one another” (2:251; 22:40) in the Quran. Since this phrase has been subject to diverse interpretations from the early Islamic centuries to the contemporary period—making a comprehensive analysis beyond the scope of this study—the research focuses on interpretative changes over the past five centuries (10th–15th Islamic centuries). The findings indicate that in the 14th and 15th centuries, following the introduction of Western sciences into the Islamic world, commentators increasingly interpreted the “repulsion” in this phrase—which had been seen as spiritual in the 10th and 11th centuries and predominantly mystical in the 12th and 13th centuries—as disputive repulsion and its counterpoint, cooperative repulsion and spiritual repulsion was sometimes deemed a weak or invalid interpretation.

Keywords: verse 40 of the al-Hajj Chapter, verse 251 of the al-Baqarah Chapter, evolution of interpretative views, tradition of repulsion

* Received 1 March 2024; Received in revised from 14 April 2024; Accepted 17 April 2024; Published online 20 November 2024

Cite this article: Momen, H., Ghasemnezhad, Z. & Imandar, H. (2024). Historical-comparative study of the Concept of “Were it not for Allah’s repelling the people by means of one another” in the 10th to 15th Centuries AH. *Comparative Interpretation Research*, 10(2), 201-226. <https://doi.org/10.22091/ptt.2023.9233.2220>

Publisher: University of Qom

© The Author(s)

Introduction

The Quran discusses various divine traditions in multiple domains, many of which pertain to society and history. Given the abundance of verses addressing such traditions, this study focuses on the historical evolution of exegetical perspectives regarding one of these traditions, known as the “tradition of repulsion” (*sunnat al-daf*), explicitly mentioned by Allah in two verses of the Quran, which are the following:

“Thus they routed them with Allah’s will, and David killed Goliath, and Allah gave him kingdom and wisdom and taught him whatever He liked. Were it not for Allah’s repelling the people by means of one another, the earth would surely have been corrupted; but Allah is gracious to the world’s people.” (2:251)

“those who were expelled from their homes unjustly, only because they said, ‘Allah is our Lord.’ Had not Allah repulsed the people from one another, ruin would have befallen the monasteries, churches, synagogues and mosques in which Allah’s Name is much invoked. Allah will surely help those who help Him. Indeed Allah is all-strong, all-mighty.” (22:40)

The understanding of this phrase, “*Were it not for Allah’s repelling the people by means of one another,*” has varied significantly among exegetes across different eras. One example of such interpretive diversity can be observed in the evolution of exegetical opinions over the past five centuries. To better explain these interpretive changes during this period, this study categorizes the historical evolution of the exegetes’ views into three sub-periods based on political, social, cultural, and scientific developments in this period. These sub-periods are: The 10th and 11th centuries AH, the 12th and 13th centuries AH, and the 14th and 15th centuries AH. This research aims to analyze and examine the changes in exegetical perspectives regarding the aforementioned phrase in light of the concept of “discourse.” To this end, after clarifying the key concepts necessary for the study, a historical account of the exegetical evolution concerning the phrase “*Were it not for Allah’s repelling the people by means of one another*” during the 10th to 15th centuries AH will first be presented. Subsequently, the prevalent discourses in each era will be identified and explained, followed by an analysis of their role and influence in shaping interpretative views. It is worth noting that due to space limitations, this study exclusively examines and analyzes the interpretive developments of the past five centuries.

Analysis of the Evolution of the Concept of Repulsion in the 10th to 15th Centuries AH

Studies indicate that while the view of military defense is constant in all ages, which is the repelling of polytheists and infidels by believers and Muslims, in the 10th and 11th

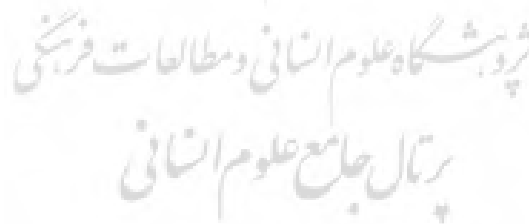
centuries, the exegetes interpreted the mentioned defense as a spiritual defense and it is the repelling of divine punishments through the infallible imams (A.S.) and Shiites who perform religious pillars such as prayers, zakat (almsgiving) and hajj. During the 12th and 13th centuries, a number of exegetes have presented a mystical concept of defense by directing the phrase towards the concept of striving against the self (*jihād al-nafs*). In contemporary times, namely the 14th and 15th centuries AH, we witness another transformation in this regard. Some commentators have sought to align the discussed phrase with the concepts of the “struggle for survival” and the “survival of the fittest,” offering a scientific interpretation of it and, in doing so, pointing to the scientific miraculousness of the Quran. Additionally, during this period, some other exegetes, opposing this interpretation (the struggle for survival), have understood the phrase as referring to cooperation and interdependence among individuals in a society and believe that without such social cooperation and collaboration, life in a community would not be feasible.

Conclusion

This study demonstrated that one of the primary reasons for the diverse interpretations of the Quranic phrase “*Were it not for Allah’s repelling the people by means of one another*” lies in the discourses that influenced the exegete’s understanding of the text. The findings of the research indicate that commentators, primarily in the 10th and 11th centuries, under the influence of *Akhbārī* (the ideology that accepts only narrations and rejects reasoning) discourse, interpreted the concept of repulsion in the mentioned phrase as spiritual repulsion. This interpretation implies that God wards off punishment from others through the blessing of the presence of the Infallible Imams (A.S.) and their Shiite followers. In the 12th century AH, which coincides with the rise of Sufi discourse, some exegetes, influenced by this discourse, have presented a mystical interpretation of the phrase. According to this view, the intended meaning of repulsion refers to a struggle within the self (*jihād al-nafs*), achieved through reliance on external forces such as the guidance of spiritual mentors (*mashāyikh al-sālikān*) and the inner force of reason. In the contemporary era, some commentators, influenced by discourses of scientism and reformism, have sought to align the aforementioned phrase respectively with the principles of the struggle for survival and natural selection—two foundational principles of Darwin’s theory of evolution—and the perspective of social cooperation and collaboration.

References

- Astarabadi, A. (1988). *Ta'wil al-ayaat al-zahira fi fada'il al-'itrat al-tahirah*. Muassasat Nashr Islami. [In Arabic].
- Fadlullah, M. H. (2000). *Al-Nadwah*. Dar al-Malak li-l Tabaah wa al-Nashr wa al-Tawzi. [In Arabic].
- Haqqi Brusawi, I. (n.d.). *Tafsir Ruh al-bayan*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Javadi Amoli, A. (2007). *Tasnim: tafsir-i Qur'an-i Karim*. Esra Publications. [In Persian].
- Johnstone, B. (2010). *Discourse analysis*. (J. Shahiri Langroudi, Trans.). Pazhouheshgah-i Ulum-i Insani va Mutaleat-i Farhangi. (The original work was published in 2002). [In Persian].
- Paketchi, A. (2010). *Tarikh-i tafsir-i Qur'an-i Karim*. Anjuman-i Ilmi-yi Ilahiyat-i Danishgah-i Imam Sadiq (A.S.). [In Persian].
- Rashid Reda, M. (1993). *Tafsir al-Qur'an al-Hakim al-shahir bi-tafsir al-manar*. Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Sadr, M. B. (2002). *Sunnat-hayi tarikh dar Qur'an*. (J. D. Musavi Isfahani, Trans.). Tafahum. (The original work was published in 2011). [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1995). *Tarjume-yi tafsir al-mizan*. (M. B. Musavi Hamedani, Trans.). Daftar-i Intisharat-i Islami. (The original work was published in 1996). [In Persian].
- Tabatabai, M. K. (2011). *Tarikh-i hadith-i Shi'a (2)*, Mussasa-yi Ilmi Farhangi-yi Dar al-Hadith. [In Persian].

تفسیر «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ» در سده‌های ۱۰-۱۵: یک بررسی تاریخی-تطبیقی*

سیده هانیه مومن^۱ , زهرا قاسم‌نژاد^۲ , و حمید ایماندار^۳

^۱ دانش‌آموخته دکتری علوم قرآن و حدیث، پژوهشگر مستقل، شیراز، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه:

hmomen25@yahoo.com

^۲ دانشیار، گروه علوم قرآن و فقه، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه:

z_ghasemi62@yahoo.com

^۳ استادیار، گروه علوم قرآن و فقه، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه:

hamidimandar@yahoo.com

چکیده

بررسی تحول فهم برخی عبارات قرآنی موضوعی است که از دیرباز اندیشمندان قرآنی به آن اهتمام داشته‌اند و برای این موضوع، علل متعددی به دست داده‌اند. از جمله عللی که کمتر بدان پرداخته شده «گفت‌وگوها» هستند که در خلق یک تفسیر، نقش مؤثری ایفا می‌کنند. در این نوشتار، تلاش بر آن است که با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و با تأکید بر علت مذکور، تحولات تفسیری عبارت «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ» (بقره: ۲۵۱/ حج: ۴۰) در قرآن کریم بررسی شود. از آنجاکه عبارت مورد بحث از قرون نخست تا دوره معاصر با تعدد آرای تفسیری مواجه بوده است و تحلیل همه آن‌ها در این مجال نمی‌گنجد، در پژوهش حاضر به بررسی تحولات تفسیری عبارت شریفه، در پنج قرن اخیر (سده‌های دهم تا پانزدهم هجری) پرداخته شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که در قرن‌های چهاردهم و پانزدهم، به دنبال ورود علوم غربی به دنیای اسلام، مفسران تدافع در عبارت پیش گفته را — که در قرن‌های دهم و یازدهم تدافعی معنوی، و در قرن‌های دوازدهم و سیزدهم غالباً تدافعی عرفانی دانسته می‌شد — بیشتر به تدافع تنازعی و نقطه مقابل آن، یعنی تدافع تعاونی، تفسیر کرده و گاه تدافع معنوی را دیدگاه ضعیف یا مردود اعلام داشته‌اند.

کلیدواژگان: آیه ۴۰ سوره حج، آیه ۲۵۱ سوره بقره، تحول آرای تفسیری، سنت تدافع

* دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۱ | بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۲۶ | پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۹ | انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۸/۳۰

استناد: مومن، سیده هانیه؛ قاسم‌نژاد، زهرا؛ و ایماندار، حمید. (۱۴۰۳). تفسیر «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ» در سده‌های ۱۰-۱۵: یک بررسی تاریخی-تطبیقی. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۰(۲)، ۲۰۱-۲۲۶. <https://doi.org/10.22091/ptt.2023.9233.2220>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

قرآن کریم تمام حوادث عالم را — از گردش زمین و ستارگان گرفته تا رویش دانه‌ها و پیدایش جانداران و ظهور و سقوط دولت‌ها و ملت‌ها — تابع سنن و قوانین الهی می‌داند (یثربی، ۱۳۸۸، ص ۲۴۴). منظور از سنن الهی، قواعدی است که در فعل الهی و در سلسله اسباب و علل، قابل فهم است و تدبیر الهی بر تحقق آن‌ها در زندگی انسان و در سطح عالم هستی جریان دارد (گودرزی، ۱۳۹۳، ص ۱۱۰). در واقع، سنت‌های الهی بیانگر قانونمندی‌های مبتنی بر اصل علیت است، اصل علیتی که هم در تکوین و هم در تشریع نقش اساسی را ایفا می‌کند و به تعبیر طباطبایی (۱۳۹۰) — همان‌گونه که در تکوین، سنت و مشیت الهی مبتنی بر اسباب و مسببات است — در عالم هدایت انسانی هم سنت خداوند بر اسباب و مسببات جریان دارد (ج ۷، ص ۳۱۳). از این رو، هر سنتی از سنن الهی بیانگر رابطه علی و معلولی است و اصطلاح قانون حقیقی بر آن‌ها صدق می‌کند.

در قرآن کریم از سنت‌های مختلفی در حوزه‌های متعددی سخن به میان آمده که بسیاری از آن‌ها متعلق به حوزه جامعه و تاریخ است. از آنجاکه آیات بیان‌کننده این دسته از سنت‌ها در قرآن کریم فراوان است، در این پژوهش به بررسی تحولات تاریخی آرای مفسران درباره یکی از این سنت‌ها با عنوان «سنت تدافع»، که خداوند متعال در دو آیه از قرآن کریم به صراحت بدان اشاره نموده است، پرداخته می‌شود:

— «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ» (بقره: ۲۵۱)

— «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهْذَمْتُ صَوَامِعُ وَبِيعَ صَلَوَاتُ وَمَسَاجِدُ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا»

(حج: ۴۰)

درک مفسران عصرهای مختلف از مفهوم عبارت «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» با یکدیگر متفاوت بوده است که نمونه‌ای از این تفاوت برداشت‌های تفسیری را می‌توان در تحول آرای مفسران طی پنج قرن اخیر مشاهده نمود. در پژوهش حاضر، به منظور تبیین بهتر تحولات تفسیری در این پنج قرن، با توجه به تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و علمی، سیر تاریخی آرای مفسران طی این دوران را به سه زیردوره تقسیم می‌کنیم. این سه زیردوره عبارت‌اند از: سده‌های دهم و یازدهم قمری، دوازدهم و سیزدهم قمری، چهاردهم و پانزدهم قمری. بررسی‌ها حاکی از آن‌اند که در عین ثابت بودن دیدگاه تدافع نظامی در تمام عصرها — که ناظر بر دفع مشرکان و کفار، به دست مؤمنان

و مسلمانان است — در سده‌های دهم و یازدهم، مفسران عمدتاً با استناد به روایات تفسیری، تدافع مذکور را به تدافعی معنوی تفسیر نموده و آن را ناظر بر دفع عذاب‌های الهی به واسطه امامان معصوم (ع) و نیز شیعیانی دانسته‌اند که ارکان دینی چون نماز، زکات و حج را به پا می‌دارند؛ و طی سده‌های دوازدهم و سیزدهم، تعدادی از مفسران، با سوق دادن عبارت شریفه به سمت موضوع جهاد با نفس، مفهومی عرفانی از تدافع ارائه نموده‌اند. در دوران معاصر، یعنی سده‌های چهاردهم و پانزدهم، نیز شاهد تحول دیگری در این خصوص می‌باشیم، به این صورت که برخی از مفسران تلاش نموده‌اند با تطبیق عبارت مورد بحث بر موضوعات تنازع بقا و انتخاب اصلح، تفسیری علمی برای آن بیان نموده و از این طریق به اعجاز علمی قرآن اشاره نمایند. همچنین در این دوره، برخی دیگر از مفسران در تقابل با این خوانش (تنازع بقا) از عبارت مذکور، آن را ناظر بر تعاون و وابستگی میان افراد یک جامعه دانسته و معتقدند بدون این تعاون و همکاری اجتماعی، زندگی در یک جامعه امکان‌پذیر نیست. با توضیحاتی که گذشت، تا حدودی تحولات تفسیری عبارت شریفه طی بازه‌های زمانی مذکور روشن گردید.

در پژوهش حاضر، تلاش بر آن است که تحولات آرای مفسران نسبت به عبارت مورد بحث، با توجه به مقوله «گفتمان»، تحلیل و بررسی شود. به این منظور، در ادامه، پس از تبیین مفاهیم اصلی مورد نیاز پژوهش، نخست گزارشی از سیر تاریخی آرای تفسیری مفسران درباره مفهوم عبارت «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» در سده‌های دهم تا پانزدهم قمری ارائه می‌گردد. در گام دوم نیز پس از شناسایی و تشریح گفتمان‌های رایج در هر عصر، به تبیین نقش‌آفرینی و تأثیر آن گفتمان‌ها در شکل‌گیری آرای تفسیری پرداخته می‌شود. گفتنی است که در این جستار، به دلیل محدود بودن مجال، صرفاً به بررسی و تحلیل تحولات مذکور، در پنج قرن اخیر پرداخته شده است.

پیشینه پژوهش

درباره سنت تدافع با تأکید بر عبارت قرآنی «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» آثار فراوانی وجود دارد که یا با محوریت این موضوع نگاشته شده و یا در ضمن متون اصلی، به ابعاد این موضوع پرداخته شده است. برای نمونه، محمد عماره در الحضارات العالمیه تدافع؟ ... ام صراع؟ ضمن بررسی روابط میان تمدن‌های جهانی و توصیف آن‌ها، در بخشی از کتاب، در بیان نگاه اسلام به روابط میان تمدن‌ها، از سنت تدافع سخن به میان می‌آورد و به توضیح آن می‌پردازد. خالد نجار نیز در نظریه التدافع نحو محاولة تنظيرية لفهم و تفسیر السلوك الانسانی پس

از بررسی واژه دفع و تدافع در قرآن کریم، به بیان خصوصیات تدافع، معانی و اهداف تدافع، تفاوت میان مفهوم تدافع با مفاهیم مرتبطی چون تعامل اجتماعی، صراع و تنافس پرداخته شده است. خالد موسی غرم‌الله حسنی زهرانی در رساله سنه التدافع فی ضوء القرآن الکریم پس از تبیین مفهوم، اهمیت، خصائص و اقسام سنن الهی، به بررسی مفهوم سنت تدافع، مصادیق آن در قرآن و جایگاه مردم در این سنت پرداخته و در نهایت نیز آثار فردی و اجتماعی و نیز آثار این سنت در وجود و هستی را تشریح نموده است.

همان‌گونه که گذشت، آثار متعددی با محوریت عبارت قرآنی «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» نوشته شده است، اما، در هیچ‌یک از این آثار، به تحلیل سیر تحول آرای مفسران درباره عبارت موردبحث پرداخته نشده است. از این‌رو، در نوشتار حاضر، تلاش بر آن است که با تأکید بر نقش «گفتمان‌ها» به تحلیل تحولات تفسیری درباره این عبارت قرآنی در پنج قرن اخیر پرداخته شود.

مفهوم‌شناسی

۱. گفتمان

گفتمان‌ها شیوه‌هایی در سخن گفتن هستند که هم راه‌های متعارف فکر کردن را ایجاد می‌کنند و هم در نتیجه همان راه‌ها ایجاد می‌شوند. در واقع این شیوه‌ها از طریق تسلط یافتن بر افکار و ایدئولوژی‌ها، موجب گردش قدرت در جامعه می‌شوند (جانستون، ۲۰۰۲ م/۱۳۹۸، ص ۵). توضیح آنکه گفتمان نوعی زبان یا نظام بازنمایی است که از زمینه‌ای اجتماعی برآمده تا مجموعه منسجمی از معانی را درباره حوزه موضوعی معینی به وجود آورد و اشاعه دهد (پاینده، ۱۳۸۴، ص ۱۴۸) و آن روشی است برای مطالعه اندیشه. در این روش عوامل فرهنگی، اجتماعی و سیاسی به مثابه چارچوبی که متفکر در درون آن می‌اندیشد، مورد مطالعه قرار می‌گیرند. چارچوب‌های گفتمان خود را به‌طور ناخودآگاه بر متفکر تحمیل می‌کنند. گفتمان در این معنا مفهومی است که بیشتر با نظرات میشل فوکو رایج شد (گرامی، ۱۳۹۰، ص ۲۱۰). وقتی فوکو از گفتمان و کردارهای گفتمانی صحبت می‌کند، درباره متن و جمله سخن نمی‌گوید، بلکه از تحلیل گفتمان به معنای وسیع آن سخن می‌گوید (بشیر، ۱۳۹۵، ص ۱۴۸). به عبارت دیگر، این رویکرد گفتمان را از متن، که فقط به کلمات یا نمادها یا ماهیت سبکی و نحوی اشاره دارد، متمایز ساخته و در مقابل،

به تحلیل نقش عناصری مانند جهان‌بینی، سوگیری و تعصب، مسائل اجتماعی، سیاسی و تاریخی در شکل‌گیری گفتمان می‌پردازد (بشیر، ۱۳۹۵، صص ۱۵۰-۱۶۱).

در حقیقت، تحلیل گفتمان، علاوه بر کشف رابطه متن و فرامتن، تحلیل فکر است. این تحلیل قطعاً دربردارنده نوعی نقد اجتماعی است که یکی از دلایل آن درهم‌تنیدگی گفتمان با «قدرت» و «ایدئولوژی» است (بشیر، ۱۳۹۵، ص ۱۶۳). در این نگرش، قدرت، ایدئولوژی و هژمونی سه مفهوم مهمی هستند که در تولید گفتمان تاثیرگذار هستند (بشیر، ۱۳۹۵، ص ۱۵۲).

بدین ترتیب از گفتمان می‌توان برای تعمیق سلطه استفاده کرد، به این معنا که گروه‌ها و جوامع مسلط از طریق گفتمان می‌توانند ساختارهای ذهنی را به گونه‌ای تحت‌تأثیر قرار دهند که دانسته‌ها، رویکردها، هنجارها، ارزش‌ها و جهان‌بینی گروه‌ها یا جوامع تحت‌سلطه با جوامع مرجع همگونی فزون‌تری پیدا کنند (پورعلی و خادم شیرازی، ۱۳۸۹، صص ۲۷۴-۲۷۵).

از این رو، گفته می‌شود مقصود از گفتمان، مجموعه قواعد، الگوها و معیارهایی است که در یک محدوده زمانی و مکانی ویژه، خود را بر افرادی که در محدوده آن قرار دارند، بدون آنکه خود افراد متوجه باشند، تحمیل می‌کند، و انواع کنش‌های آن‌ها را، از آن‌رو که براساس قواعد و معیارهای آن گفتمان صورت می‌گیرند، تحت‌تأثیر قرار می‌دهد (طباطبایی و دهقانی فارسانی، ۱۳۸۹، ص ۱۰). گفتمان بر این امر اصرار دارد که فهم معنا نیازمند فهم متن، شرایط خلق متن، موقعیت مرتبط با تولید متن و پیوند گفتمان مورد بررسی با سایر گفتمان‌های موجود است (بشیر، ۱۳۹۵، ص ۲۷). با توجه به آن چه گذشت، مقصود از گفتمان در این مقاله مقوله‌ای است که به عوامل بیرون از متن (بافت موقعیتی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی) می‌پردازد.

۲. سنت الهی

سنت الهی در اصطلاح عبارت از روش و ضابطه‌ای است که خداوند برای تدبیر جهان اتخاذ نموده و نظام هستی را تحت حاکمیت این قوانین و در مجرای آن اداره می‌کند (سلیمانی، ۱۳۹۳، ص ۱۹۶). به تعبیر شهید صدر (۱۴۳۲ ق/۱۳۸۱)، سنت‌های الهی، تجسم اراده و حکمت خداوند در عالم است تا انسان پیوسته دستش به‌سوی خدا دراز باشد و همیشه وابستگی‌اش را به او حفظ کند. از این رو قرآن کریم بر اصالت سنت‌های تاریخ و اتفاقی نبودن حوادث

آن، تا جایی پیش رفته که حتی کارهای غیبی را نیز تابع سنن می‌داند و رابطه آن‌ها را با تصادف و اتفاق قطع می‌کند (صص ۸۸-۸۹).

۳. سنت تدافع بشری

سنت تدافع بشری که ریشه در تضاد درونی بین نیروهای خیر و شر در انسان دارد (ابولحیه، ۱۴۳۷ق، ص ۵۸۴)، یکی از مهم‌ترین سنن الهی است که با توانمندسازی جامعه اسلامی و پیشبرد حق در ارتباط بوده و به وسیله عزم قوی و تلاش بشری، عموماً در نهضت فتوحات تحقق یافته است (الصلابی، ۱۴۲۹ق، ص ۴۴۸). در واقع این سنت، به‌عنوان یکی از سنت‌های اجتماعی خداوند در جامعه انسانی، بیانگر یک حرکت و جنبش اجتماعی، فرهنگی و تمدنی است که در ارتباط میان افکار، شریعت‌ها، ملت‌ها، اقوام و تمدن‌ها و ... حکم‌فرما است (عمار، ۱۹۹۸م، ص ۱۹).

همان‌گونه که گذشت، خداوند متعال در دو آیه از قرآن کریم به این سنت اشاره نموده که با تطبیق آیات مذکور بر یکدیگر، می‌توان به تصویر روشنی از مفهوم این سنت دست یافت. توضیح آنکه در آیه ۲۵۱ سوره بقره، خداوند متعال اثر و نتیجه فقدان دفع ناس با ناس را فساد زمین اعلام فرموده است که با رجوع به آیه ۴۰ سوره حج روشن می‌شود مقصود از فساد زمین، نابودی اماکن فرهنگی به‌عنوان مهم‌ترین رکن یک جامعه است. ازاین‌رو صلاح و توازن جامعه را باید در پرتو معمور بودن مؤسسات مذهبی جست‌وجو نمود، چنان‌که فساد آن بر اثر ویرانی مراکز دینی است (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۱۰، صص ۲۵۰-۲۵۱).

بنابراین، در منطق قرآن کریم، هر دفعی میان افراد یک جامعه انسانی به‌ضرورت مصداق سنت تدافع بشری نیست، بلکه با توجه به تناظر عبارت «لهدمت صوامع و بیع و ...» با «لفسدت الارض» در دو آیه موردبحث، روشن است مقصود از تدافع مذکور، مقابله‌ای است که از طریق مؤمنان در برابر مفسدان و دشمنان خدا صورت می‌گیرد و نتیجه آن حفظ مراکز فرهنگی (به‌عنوان پایه و اساس یک جامعه و نیز نخستین پایگاه‌های هدف تهاجم اهل باطل) است. در عین حال، چنان‌که ذکر شد، صلاح جامعه و حفظ سایر ارکان آن نظیر رکن سیاسی، اقتصادی و اجتماعی نیز نتیجه تبعی همین حفظ اولیه است.

سیر تاریخی آرای تفسیری عبارت «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ»

قبل از ورود به بحث، ذکر این نکته ضروری است که دیدگاه رایج درباره مفهوم عبارت «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ»، عمدتاً حول محور یک مفهوم جریان دارد و آن عبارت است از: «تسلط و غلبه مسلمانان و مؤمنان بر کفار و مشرکان از طریق جنگ و جهاد در میدان نبرد»، اما، در عین حال، این مفهوم با آرای تفسیری متنوع و گسترده و گاه شاذ مواجه بوده است که در هر عصری، تعدادی از مفسران، تلاش نموده‌اند، آیات را متفاوت از آن دیدگاه متداول تفسیر نمایند. در ادامه به ارائه گزارشی از این تفاسیر طی پنج قرن اخیر در سه زیر دوره سده‌های دهم و یازدهم، سده‌های دوازدهم و سیزدهم و سده‌های چهاردهم و پانزدهم پرداخته می‌شود.

سده‌های دهم و یازدهم قمری

مراجعه به تفاسیری که در این بازه زمانی نگاشته شده‌اند، حاکی از آن است که مفسران در تفسیر عبارت شریفه، عمدتاً از روایاتی سخن به میان آورده‌اند که در آن‌ها بر نقش شیعیان و امامان معصوم در دفع بلایای الهی تأکید شده است. این دسته از روایات، که به گونه‌ای در مقام بیان تأویل و مصداق حقیقی آیات شریفه هستند، در میان مفسران این دوره، ابتدا توسط استرآبادی (۱۴۰۹ ق) مطرح شد. وی در کتاب خود، در تفسیر عبارت مورد بحث، به دور روایت از امام صادق (ع) اشاره می‌نماید که در روایت اول آمده است:

خداوند به برکت وجود شیعیان نمازگزار ما [بلا را] از شیعیانی که نماز نمی‌گزاردند دفع می‌کند، و اگر همه آنها نماز را ترک می‌کردند، قطعاً هلاک می‌شدند؛ و خداوند به برکت وجود شیعیان زکات‌پرداز ما [بلا را] از شیعیانی که زکات نمی‌پردازند دفع می‌کند، و اگر همه آنها زکات را ترک می‌کردند، قطعاً هلاک می‌شدند؛ و خداوند به برکت وجود شیعیان حج‌گزار ما [بلا را] از شیعیانی که حج نمی‌گزاردند دفع می‌کند، و اگر همه آنها زکات را ترک می‌کردند، قطعاً هلاک می‌شدند. این است معنای سخن خداوند شکست‌ناپذیر و بزرگ که «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ». امام در ادامه فرمود: به خدا سوگند، این آیه جز درباره شما نازل نگشته، و جز شما از آن مقصود نیست. (ص ۱۰۰)

پس از استرآبادی، در بازه زمانی مذکور، این روایت توسط افرادی چون ملافتح‌الله کاشانی (۱۴۲۳ ق)، شریف لاهیجی (۱۳۷۳)، فیض کاشانی (۱۴۱۵ ق)، سید هاشم بحرانی (۱۴۱۵ ق)، عروسی حویزی (۱۴۱۵ ق)، جزایری (۱۳۸۸)، علامه مجلسی (۱۴۰۳ ق) و قمی مشهدی (۱۳۶۸)، در تفسیر عبارت مورد بحث دیده می‌شود.

(ج ۱، ص ۳۹۷؛ ج ۱، ص ۲۴۶؛ ج ۱، ص ۲۷۹؛ ج ۱، ص ۵۱۲؛ ج ۱، ص ۲۵۳؛ ج ۱، ص ۲۴۱؛ ج ۷۰، ص ۳۸۳؛ ج ۲، ص ۳۹۰).

افزون بر روایت یادشده، که نقش پر رنگی در تفاسیر این دوره دارد، استرآبادی (۱۴۰۹ ق) به روایت دوم از امام صادق (ع)، که ناظر بر دفع به واسطه امامان معصوم (ع) است، نیز اشاره می‌نماید. در این روایت آمده است: «آن‌ها امامان (ع) هستند که پیشوایان امت می‌باشند؛ و اگر شکیبایی و انتظار فرج از جانب خدا را نداشتند، به همراه شمار بسیاری از مردم کشته می‌شدند» (ص ۳۳۶). افزون بر استرآبادی، مفسرانی چون بحرانی (۱۴۱۵ ق)، علامه مجلسی (۱۴۰۳ ق) و قمی مشهدی (۱۳۶۸) نیز در این دوره، عبارت شریفه را با استفاده از روایت مذکور تفسیر نموده‌اند (ج ۳، ص ۸۹۰، ج ۲۴، ص ۳۵۹، ج ۹، ص ۱۰۹).

با توجه به آن چه گذشت، روشن می‌شود که اگرچه در این دوره نسبت به کارکرد تدافع از سوی مفسران صراحتاً اظهارنظری نشده است، اما استناد آنان به این دسته از روایات ما را به این نکته رهنمون می‌سازد که برداشت از تدافع، در این دوران، تدافعی معنوی بوده است، به این معنا که خداوند به برکت وجود عده‌ای از افراد (امامان و شیعیان آن‌ها) عذاب و بلاها را دفع می‌نماید.

سده‌های دوازدهم و سیزدهم

آغاز تحول در مفهوم عبارت «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» طی این بازه زمانی را می‌توان با تفسیری که نخستین بار توسط حقی برسوی مطرح گردید در ارتباط دانست. وی در این خصوص، با تقسیم نمودن مفهوم دفع در عبارت شریفه به دفع ظاهری و دفع خفی، مصادیق متعددی را برای مدفوع به، مطرح نموده و در توضیح این مطلب، بیان داشته است:

دفع نمودن خداوند برخی را به وسیله برخی دیگر به دو صورت است: دفع ظاهری و دفع خفی. دفع ظاهری خود از طریق ارکان چهارگانه انبیا، ملوک، حکما و وعاظ صورت می‌گیرد. سلطه انبیا بر همه مردم اعم از خواص و عوام و نیز مؤثر در ظاهر و باطن افراد است. سلطه پادشاهان و زمامداران بر ظاهر همه مردم است و نه بر باطن آنان، چنان‌که در این باره گفته شده ما پادشاه جسم آن‌ها هستیم نه پادشاه دینشان. سلطه حکما بر افراد خاص و نه عموم مردم، و سلطه وعاظ بر باطن افراد است. دفع خفی نیز عبارت است

از سلطه عقل که از انجام بسیاری از کارهای قبیح جلوگیری می‌نماید و آن خود دلیل و سببی در التزام به سلطه ظاهر است. (ج ۱، ص ۳۹۲)

این توسعه در مفهوم مدفوع به و به دنبال آن، تفسیر نمودن دفع، به دفع ظاهری و خفی، پس از حقی برسوی، از سوی قونوی (۱۴۲۲ ق) نیز دنبال شده است (ج ۵، ص ۳۶۴). گفتنی است که حقی برسوی (بی‌تا) در خاتمه تفسیر این عبارت شریفه با ارائه مفهومی که می‌توان آن را در ادامه مفهوم دفع خفی دانست، با اشاره به این که مقصود از قتل جالوت توسط داود در ابتدای آیه شریفه قتل جالوت نفس است، این بار، مدفوع به را اساتید سیروس و سلوک دانسته که با تربیت نمودن مریدان این راه، از تسلط یافتن هوای نفس بر روح آنان و در نتیجه آلوده شدنشان به رذایل اخلاقی جلوگیری می‌نمایند (ج ۱، ص ۳۹۳). ارائه مفهومی این چنینی از سوی حقی برسوی، که در مقام بیان تفسیر اشاری یا عرفانی از عبارت شریفه است، پس از وی، در تفاسیر ابن عجبیه (۱۴۱۹ ق، ج ۱، ص ۲۸۱) و آلوسی (۱۴۱۵ ق، ج ۱، ص ۵۶۶) نیز دیده می‌شود.

سده‌های چهاردهم و پانزدهم

با ورود به قرن چهاردهم تعدادی از مفسران در یک دیدگاه واحد از دلالت داشتن عبارت شریفه بر قوانین «تنازع بقا» و «انتخاب اصلح»، سخن به میان آورده‌اند. مطابق این تفسیر که نخستین بار از سوی شیخ محمد عبده و شاگردش رشید رضا مطرح شد، نزاع و درگیری میان افراد سنت و قانونی طبیعی است که به واسطه آن، افراد اصلح، باقی مانده و از این طریق، عالم از نابودی و زوال محافظت می‌گردد. رشید رضا (۱۴۱۴ ق) در تفسیر المنار در این باره نقل می‌کند:

عبارت «دفع الله الناس بعضهم ببعض» از سنت‌های عمومی است که دانشمندان علوم تجربی در این عصر با عنوان «تنازع بقا» از آن، یاد نموده و می‌گویند جنگ از طبیعیات زندگی بشر است، زیرا آن یکی از فروعات قانون عمومی تنازع بقا است و عبارت «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ» اختصاص به درگیری در جنگ و کارزار ندارد، بلکه آن انواع درگیری میان مردم را که مستلزم مدافعه و مغالبه باشد در بر می‌گیرد.... عبارت «لفسدت الارض» در ادامه آیه مؤید سنتی است که جامعه‌شناسان از آن با عنوان انتخاب طبیعی یا بقای اصلح یاد می‌کنند و در حقیقت تنازع بقا پیش‌نیازی برای بقای اصلح است و خداوند در بیان حکمت اذن به قتال در سوره حج، به این امر اشاره نموده و در حقیقت،

این آیه دعوتی است به تنازع بقا و دفاع از حق که به انتخاب اصلح منتهی می‌گردد. (ج ۲، صص ۴۹۶-۴۹۷)

این خوانش از عبارت شریفه پس از رشید رضا از سوی مفسران دیگری چون مراغی (بی‌تا)، شعرانی (۱۳۸۶)، ابن خطیب (۱۹۶۴ م)، بانو امین اصفهانی (۱۳۶۱) و زحیلی (۱۴۱۱ ق) نیز دنبال شده است (مراغی، ج ۲، ص ۲۲۷؛ ج ۱، ص ۱۹۹؛ ج ۱، ص ۴۸؛ ج ۲، ص ۳۷۷؛ ج ۲، ص ۴۳۵).

در این دوره، افزون بر خوانش تنازع بقا و انتخاب اصلح از تدافع موجود در عبارت مورد بحث، خوانش «تعاون اجتماعی» نیز خوانشی است که در آرای تفسیری شمار چشمگیری از مفسران نمود یافته است. مطابق این خوانش، وجود اختلاف و تراحم میان نیروها و جریان تأثیر و تأثر و غلبه و دفع در تمام شئون زندگی انسان و به عبارتی نیاز افراد به یکدیگر برای رسیدن به اهداف و حوائج خود عاملی جهت حفظ حیات اجتماعی و مانعی در برابر نابودی آن است (برای نمونه، نک طباطبایی، ۱۴۱۷ ق/۱۳۷۴، ج ۲، ص ۴۴۵؛ قطب، ۱۴۲۵ ق، ج ۱، ص ۲۷۱؛ خطیب، ۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص ۳۱۱؛ زحیلی، ۱۴۱۱ ق، ج ۲، ص ۴۳۵؛ حسینی همدانی، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، ص ۲۷۲؛ موسوی سبزواری، ۱۴۰۹ ق، ج ۴، ص ۱۶۱).

طباطبایی (۱۴۱۷ ق/۱۳۷۴) از نخستین مفسرانی است که این عبارت شریفه را با مسئله تعاون اجتماعی

پیوند زده و در تفسیر آن می‌فرماید:

اولین اصل فطری انسان (همین انسانی که تشکیل اجتماع داده) استخدام و بهره‌کشی از دیگران است، و مسئله تعاون و تمدن متفرع بر آن و زائیده از آن بوده و اصلی ثانوی است و در حقیقت مسئله دفع و غلبه معنایی است عمومی که در تمام شئون اجتماع بشری جریان دارد، و وقتی مغز آن را بشکافیم عبارت می‌شود از اینکه انسان از یک سو دیگران را به هر صورتی که ممکن باشد وادار کند به اینکه خواسته‌اش را برآورند، و از سوی دیگر هر چه مزاحم و مانع انجام خواسته او است، از سر راه بردارد (ج ۲، ص ۴۴۵). صادقی تهرانی (۱۴۰۶ ق) نیز در یکی از آرای تفسیری خود نتیجه دفع برخی از مردم به وسیله برخی دیگر را اصلاح زندگی اجتماعی انسانی دانسته و معتقد است که این آیه ناظر بر همان مفهومی است که آیه تسخیر — وَ رَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا وَ رَحِمْتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ (زخرف: ۳۲) — در مقام بیان آن می‌باشد، به این معنا که انسان، هر قدر هم توانا و ماهر باشد، ممکن نیست در زندگی خود از دیگران

بی‌نیاز باشد (ج ۴، ص ۱۸۲). از دیگر مفسرانی که در این بازه زمانی عبارت شریفه را ناظر بر مسئله تعاون و همکاری می‌دانند می‌توان به مشکینی اردبیلی (۱۳۹۲، ج ۱، ص ۲۷۵) و فضل‌الله (۱۴۲۱ ق، ج ۱۹، صص ۴۸۹-۴۹۰) اشاره نمود.

گفتنی است که برخی از مفسران این دوره به مردود بودن یا ناکارآمدی تفسیر تدافع به تدافع معنوی تصریح نموده‌اند. برای نمونه، اطفیش (۱۴۲۵ ق) بر این مطلب اصرار ورزیده و دلیل مردود بودن تدافع معنوی و دفع شدن بلاای الهی به واسطه اطاعت و عمل برخی افراد را نص آیه دانسته و تصریح نموده است که آنچه در آیه ذکر شده دفع به واسطه بعضی از بعض دیگر است، نه دفع بلاای الهی از بعضی به واسطه بعضی دیگر (ج ۲، ص ۱۳۲).

طباطبایی (۱۳۹۰) نیز انطباق نداشتن آیات مذکور را با روایات تفسیری که مطابق آن‌ها تدافع معنوی دانسته می‌شود را امری واضح دانسته و معتقد است تنها زمانی می‌توانیم قائل به انطباق آیات مورد بحث با این روایات باشیم که هم آیات درباره دفع مردم نازل شده، و هم روایات در این مورد وارد شده باشد (ج ۲، ص ۴۴۷). آنچه گذشت، گزارش مختصری از خوانش‌های متفاوت نسبت به مفهوم عبارت «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» در پنج قرن اخیر بود. اما آنچه که در این جستار در مقام تبیین آن هستیم شناسایی تحلیل این تحولات و خوانش‌های متفاوت با توجه به مقوله «گفتمان» می‌باشد.

تحلیل تحولات آرای تفسیری در مفهوم «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ»

در این قسمت، با شناسایی گفتمان‌های اثرگذار در تفسیر عبارت «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» طی پنج قرن اخیر به تبیین نقش آن‌ها در تحولات تفسیری صورت گرفته پرداخته می‌شود.

تحلیل تحولات تفسیری سده‌های دهم و یازدهم

همان‌گونه که گذشت، در تفاسیر قرن‌های دهم و یازدهم، ذیل آیات مورد بحث، روایات تفسیری‌ای که در مقام بیان مصادیق حقیقی این آیات هستند نقش چشمگیری ایفا نموده‌اند. در این روایات، که ناظر بر دفع معنوی بلا یا و عذاب‌های الهی هستند، مقصود از مدفوع به در برخی از آن‌ها، شیعیان و در برخی دیگر، امامان معصوم (ع) معرفی شده است. این در حالی است که تا قبل از آن، غالباً مبانی اهل سنت به عنوان تفکرات رایج شناخته می‌شد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ص ۱۷۲) و نقش روایات شیعه در تفاسیر بسیار کم‌رنگ بوده است.

برای روشن شدن این موضوع که چه عاملی و به عبارت دیگر چه گفتمانی سبب پررنگ شدن و نقش آفرینی روایات شیعی، که بعضاً در مقام تأویل نیز هستند، در تفسیر این عبارت شریفه گردیده است، در ادامه فضای سیاسی-اجتماعی حاکم بر این دوره از تاریخ تفسیر بررسی می‌شود.

در تبیین این مطلب نخست باید بیان نمود که این دوره مصادف با حکومت صفوی در ایران است که طی آن مذهب شیعه به مثابه مذهب رسمی حکومت اعلام گردید. در آغاز سده دهم هجری، با قدرت یافتن سلسله صفویه، حاکمان صفوی به ترویج فرهنگ و شعائر شیعی پرداخته و بدین ترتیب فضای خفقان‌آلود سیاسی و اجتماعی را نسبت به شیعیان و باورهای آنان که در سده‌های پیشین امکان فعالیت آشکار و بدون دغدغه را از عالمان شیعی می‌گرفت از بین بردند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ص ۱۸۶) این گونه بود که پس از چند دوره رکود و ایستایی، فقه و حدیث شیعه گسترش یافت و این عصر به عصر طلایی حدیث شیعه معروف گشت (خدایاری و پوراکبر، ۱۳۹۰، ص ۳۰۹)؛ زیرا قبل از این دوران به دلیل این که امپراتوری عثمانی گستره وسیعی از سرزمین‌های اسلامی را زیر سلطه داشت و قدرتی متحد و واحد در سرزمین خویش برقرار ساخته بود، تفکرات سنی‌گری، که گاه با تعصب و خشونت نیز آمیخته می‌شد، بر تمامی این سرزمین‌ها سایه افکنده بود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ص ۱۷۲). عثمانیان، با آنکه خود را نماینده تمام مسلمانان قلمداد می‌نمودند، شیعه را در درون خویش در فشار و تنگنا نگه داشته بودند، اما با تشکیل حکومت صفویه و سیاست تحول مذهب به تشیع به دست شاه اسماعیل صفوی، ندای «مذهبنا حق» وی، در هر کوی و برزن طنین‌انداز شد (خدایاری و پوراکبر، ۱۳۹۰، ص ۲۷۳).

اعلام تشیع به عنوان مذهب رسمی ایران نشان داد که میان حکومت تازه و حکومت عثمانی تفاوت آشکاری وجود دارد. حکومت صفوی با داعیه‌داری تشیع خود را حکومتی مبتنی بر دین و مذهب معرفی می‌کرد و از وجهه عالمان شیعی و نگاه‌ها و آرای آنان در این راه سود می‌برد. عالمان شیعی نیز که پس از سالیان دراز فرصت جمع‌آوری متون، نظریه‌پردازی، تقویت هویت شیعی و رواج باورهای شیعی را به دست آورده بودند از این فرصت نهایت استفاده را کردند و به نهادهای سازای این تفکر پرداختند (طباطبایی، ۱۳۹۰، صص ۱۷۲-۱۷۴). این گونه بود که تشکیل حکومت مذهب‌محور با داعیه ترویج فرهنگ شیعی مبانی اعتقادی شیعه را از انزوای خارج ساخته و این رویکرد اثر خود را در همه عرصه‌ها از جمله تفسیر قرآن برجای گذاشت.

در حقیقت، در چنین شرایطی که مقارن با اوج گرفتن مکتب تشیع در سرزمین‌های اسلامی است، گفتمان «اخباری‌گری» شکل گرفت و رواج اخباری‌گری در این دوره رواج تفسیر مأثور را در پی داشته است، چراکه به اعتقاد اخباریان، فهم آیات قرآن بدون استفاده از کلام معصوم (ع) ممکن نیست (طباطبایی، ۱۳۹۰، ص ۱۹۲). در سایه چنین باوری است که مفسران این دوره بر اخبار و روایات تمرکز ویژه‌ای نموده و در تفاسیر خود عمدتاً به روایات استدلال نموده‌اند.

با توجه به این مطالب، روشن می‌شود که تلاش‌های حکومت صفوی برای تشکیل دولت شیعی در قرن دهم، که به دنبال آن شکل‌گیری گفتمان اخباری‌گری را در پی داشت، چگونه مقدمات و اسباب تحول رویکرد مفسران را در تفسیر عبارت «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» و بیان مصادیق حقیقی مدفوع به (شیعیان و امامان معصوم) با استفاده از روایات معصومان (ع) فراهم نمود.

تحلیل تحولات تفسیری سده‌های دوازدهم و سیزدهم

همان‌گونه که گذشت، برخی از مفسران در این دوره تلاش نموده‌اند، با تطبیق نمودن مدفوع به عقل و مشایخ سالکین، تفسیری عرفانی از این عبارت شریفه ارائه داده و به‌نوعی آن را با موضوع «جهاد با نفس» مرتبط سازند. قبل از این‌که به بررسی و تحلیل این تحول تفسیری پرداخته شود، به‌منظور تبیین بهتر موضوع، نخست مروری کوتاه بر وضعیت مکتب عرفان در دوره قبل، که مصادف با دولت صفوی در ایران است، خواهیم داشت.

در روزگار صفویه، مکتب تصوف و عرفان، که خود بن‌مایه حرکت صفویه بود، پس از چندی به حربه‌ای سیاسی تبدیل شد، تا آنجا که آسیب آن بر سر خود حربه‌داران فرود آمد. با آنکه صفویان خود شاخه‌ای از صوفیه بودند و شاهان آن سلسله لقب مرشد کامل بر خود نهاده بودند، اما در این روزگار، بیش از هر زمان دیگری، مکتب عرفان و عرفای صاحب مکتب در رنج و دربه‌داری به سر بردند. گسترش تشیع از یک سو و نیاز مردم ایران به معارف اهل بیت (ع) و بالطبع علمای شیعه از سویی دیگر و نیز وجود دکان‌داران عارف‌نما عواملی بود که ذهنیت کلی جامعه را به ضرر تمامیت این مکتب سوق داد، تا آنجا که هرکس مشرب عرفانی داشت، گرفتار طعن و لعن می‌گردید؛ حتی علمای بزرگ و حکیمان دانشمندی که مشرب عرفانی داشتند از این ماجرا بر کنار نماندند (نیری، ۱۳۸۸، ص ۱۷).

این‌گونه بود که در قرن دهم و یازدهم، عرفا در انزوا قرار گرفته و از این‌رو تا حدود زیادی بساط تفاسیر عرفانی نیز برچیده شد. اما در اواخر و نیز بعد از به دست گرفتن قدرت توسط خاندان صفوی، که حکومت مقتدری را در ایران و سرزمین‌های اطراف آن تشکیل داده و بیش از دوسده بر این قلمرو پهناور حکومت می‌کردند، بازار عرفان تا حدودی رواج یافت و بدین ترتیب، برخی عرفا کوشیدند خلأ فکری‌ای را که در خصوص مباحث عرفانی طی دو سده پیش پدید آمده بود جبران نمایند. بنابراین می‌توان بیان نمود که یکی از ویژگی‌های فرهنگی این دوره اهمیت پیدا کردن عرفان و جریان تصوف است که نتیجه چنین امری در حوزه تفسیر قرآن گسترش تفاسیر عرفانی را به دنبال داشت (پاکتچی، ۱۳۸۹، صص ۲۱۲-۲۱۳).

در حقیقت، به دنبال رونق گرفتن عرفان در این دوره است که مفسرانی چون حقی برسوی متأثر از عرفان فارسی، مفهومی عارفانه از آیات و عبارات قرآنی ارائه می‌دهند. اکنون با توجه به این مطلب، می‌توان تصریح نمود که تحول در گفتمان حاکم موجب شده است که تدافع در عبارت شریفه، که در دوره قبل (سده‌های دهم و یازدهم) به معنای دفع بلا یا و عذاب‌ها به واسطه برخی شیعیان دانسته می‌شد، در این دوره، به دفعی که به واسطه مشایخ سالکین از شاگردان طریقت صورت می‌گیرد تلقی گردد.

تحلیل تحولات تفسیری سده‌های چهاردهم و پانزدهم

با ورود به قرن چهاردهم و ظهور رنسانس و توسعه علوم جدید و رشد فرهنگی و اجتماعی در سطح کلان، آرای تفسیری نیز به صورت هم‌زمان و در یک یا چند دیدگاه هماهنگ تحول یافته است، به گونه‌ای که برخی مفسران در این برهه زمانی حتی بر مردود بودن یا ضعیف بودن تدافع معنوی، که در دو دوره قبل توانسته بود آرای تفسیری اکثر مفسران را به خود جلب نماید، تأکید نموده‌اند.

به نظر می‌رسد در تحلیل تحولات تفسیری عبارت مورد بحث، طی این بازه زمانی، دو گفتمان «علم‌گرایی» و «اصلاح‌گری» نقش مهمی ایفا نموده باشند. در توضیح گفتمان علم‌گرایی باید بیان نمود که به دنبال رنسانس و ورود علوم غربی به دنیای اسلام، مفسران تلاش نموده‌اند آیات قرآن کریم را مطابق با نظریات علمی مدرن تفسیر نمایند؛ چراکه با افزایش ارتباط دنیای اسلام با جهان غرب، مسلمانان احساس کردند از غرب عقب مانده‌اند. آنان برای جبران این عقب افتادگی و سرخوردگی، واکنش دفاعی و منفعلانه اتخاذ کردند و سعی کردند با آشتی دادن میان

داده‌های علمی و آیات قرآن، زمینه ادامه باور به قرآن را فراهم کنند. از طرف دیگر، علمای مسلمان تحصیل کرده در غرب هنگام مواجهه با آیات قرآن احساس کردند مطالبی که در غرب خوانده‌اند در قرآن هم هست؛ ازاین‌رو این تفکر در جهان اسلام مطرح شد که همه علوم و نظریات موجود در غرب، چندین قرن قبل، در آیات قرآن مطرح شده است (نکونام و محمدفام، ۱۳۹۶، ص ۶۰).

اکنون پس از مشخص شدن سیطره گفتمان علم‌گرایی در دو قرن اخیر، می‌توان به نقش آن در تلاش مفسران برای برقراری ارتباط میان تفسیر عبارت «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» با موضوعات تنازع بقا و انتخاب اصلح، که دو اصل از اصول چهارگانه نظریه داروین در مسئله تکامل انواع هستند، پی برد. مطابق این نظریه، که در قرن نوزدهم میلادی از سوی داروین ارائه شد، تکامل انواع بر چهار اصل تنازع بقا، انتخاب اصلح، وراثت صفات اکتسابی و سازش با محیط استوار است (رضایی اصفهانی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۲۳۲).

اصل تنازع بقا، که اولین اصل از اصول چهارگانه نظریه تکامل انواع است، بیانگر آن است که چون افزایش نامحدود جانوران و گیاهان سبب می‌شود غذا و مسکن برای عموم آن‌ها کفایت نکند و از طرفی، هر موجودی می‌خواهد عوامل بقای خود را تحصیل کرده و از علل نابودکننده دور باشد، از این نظر همواره میان موجودات عالم نزاع و کشمکش برقرار است. داروین به‌قدری به این اصل ایمان دارد که درباره آن می‌گوید چیزی سهل‌تر از قبول حقیقت اصل تنازع بقا نیست و اگر چنین امری موجود نباشد، تعادلی که در طبیعت حکم‌فرما است به‌درستی درک نخواهد شد (سبحانی، ۱۴۳۲ ق، صص ۶۸۸-۶۸۹).

مقصود از اصل انتخاب اصلح، که خود نتیجه اصل اول (تنازع بقا) است، نیز عبارت است از اینکه در این جهان تنازع، فتح و غلبه با افرادی است که با شرایط نیرومندتری مجهز گردند؛ در این صورت، طبقه مغلوب جای خود را به فاتح داده و خصایص طبقه فاتح تحت قانون وراثت به نسل‌های بعد منتقل می‌شود و در هر نسلی به‌صورت کامل‌تری درآمده و در نتیجه تحول انواع به وجود می‌آید (سبحانی، ۱۴۳۲ ق، صص ۶۸۹-۶۹۰).

همان‌گونه که روشن است، اصول تنازع بقا و انتخاب اصلح، که در آرای تفسیری این دوره ظهور یافته، دو اصل اولیه از اصول چهارگانه داروینیسم هستند که عده‌ای خواسته یا ناخواسته تحت‌تأثیر آن قرار گرفته و ازاین‌رو تلاش نموده‌اند در راستای زدودن عقب‌ماندگی از مبانی اسلامی و احیای تمدن اسلامی در پرتو فهم جدید از قرآن،

تصریح نمایند که این دو اصل از جمله اصولی هستند که در مقام بیان یکی از سنت‌های خداوند هستند و خداوند متعال ۱۴۰۰ سال پیش، در قرآن کریم بدان اشاره فرموده است. آنان در نهایت با تفسیر نمودن تدافع به تنازع در عبارت شریفه، چهره‌ای را از اسلام ترسیم نمودند که با آموزه‌ها و سیاست‌های کلی غرب کاملاً منطبق گردید.

از دیگر گفتمان‌های مؤثر بر آرای مفسران این دوره ذیل عبارت موردبحث، می‌توان به گفتمان «اصلاح‌گری» اشاره نمود. توضیح آنکه طی دو قرن اخیر، غرب در قالب‌های مختلف علمی، فرهنگی و نظامی، اقتدار و سلطه خود را بر جوامع شرقی و اسلامی اعمال کرد که در واکنش به این جریان، طیف مصلحان دینی شکل گرفته و به دو گروه (غرب‌زده و ضدغرب) تقسیم شدند (اسلامی، ۱۳۷۸، ص ۱۳). گروه اول، پس از آشنا شدن با غرب و سیر تحول آن، متوجه موارد ضعفی در جوامع اسلامی شدند که آنان را از اقتدار علمی در برابر غرب بازداشته و نیازمند دانش و تکنولوژی غربیان نشان می‌داد. از این‌رو به دنبال راه‌حلی بودند که ضمن وفاداری به ارزش‌های اسلامی، با فهمی نو از آموزه‌های قرآنی دینی، به پیشرفت و ترقی اجتماعی و احیای تمدن اسلامی در پرتو آموزه‌های دینی مدد رسانند (اسعدی، ۱۳۹۷، ص ۳۷). اما گروه دوم، با شعار «بازگشت به قرآن»، تلاش خود را معطوف به حفظ میراث اسلامی در مقابل دیدگاه‌های انحرافی غرب نمودند که نگاه انتقادی به این دسته از نظریات غربی در آثار متفکران اسلامی، به‌ویژه مفسران، قابل جست‌وجوست (اسعدی، ۱۳۹۷، صص ۳۹-۴۲).

بازتاب گفتمان اصلاح‌گری را در خوانش تدافع تعاونی از عبارت «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ» می‌توان در اندیشه مفسرانی چون علامه طباطبایی مشاهده نمود. توضیح آنکه به نظر می‌رسد این تفسیر از عبارت شریفه در واکنش به تطبیق تدافع موردبحث، با نظریات تنازع بقا و انتخاب اصلح، که تحمیل علوم و نظریات غربی بر قرآن است، ارائه شده باشد. به عبارت دیگر، طباطبایی و همفکران او را می‌توان در زمره گروه دوم از مصلحان دینی به شمار آورد؛ با این توضیح که این گروه، در تقابل با خوانش علمی، که عبارت از مطابقت دادن تفکرات و فرضیات اندیشمندان غربی یعنی خوانش تنازع بقا و انتخاب اصلح نسبت به تدافع در عبارت موردبحث بود، با بهره‌گیری از دیگر آیات قرآن، خوانشی ارائه نمودند که به موجب آن، خوانش قبلی کاربرد خود را حتی به‌عنوان یک رأی محتمل از دست داد و به‌طور کلی مردود تلقی گشت. از این‌رو، اندیشه و تفکر این طیف از مصلحان دینی را در تفسیر عبارت شریفه می‌توان چنین تبیین نمود که برای احیای تمدن اسلامی و کشف دیدگاه‌های جدید از قرآن، لازم نیست به

آموزه‌های معیوب و غلط غربی و انطباق آن‌ها با آموزه‌های قرآن متوسل شد، چنان‌که جوادی آملی (۱۳۸۶) ذیل عبارت مورد بحث این مطلب را متذکر گردیده و می‌فرماید:

«احسن» در نزد پیروان محض علوم تجربی و گریزان از علوم وحیانی و عقلی همانا نظام کمونیسم یا کاپیتالیسم است؛ ولی «احسن» از نظر خدای سبحان، نظام توحیدی است که در محور دعوت به حق و عمل صالح دور می‌زند: «وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ» ... آیه مورد بحث نیز ربطی به قانون تنازع بقا و انتخاب اصلح ندارد. گرچه برخی مفسران آیاتی مانند «أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ»، «كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي» و «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ» را براساس همین علوم و مقدمات تجربی تفسیر می‌کنند، حال آنکه این‌گونه از برداشت‌ها تحمیل رأی بر وحی است نه استنباط رأی از آن. (ج ۱۱، صص ۷۲۹-۷۳۱).

قرینه‌ای که فرضیه شکل‌گیری این خوانش تفسیری (تعاون و همکاری اجتماعی) را در تقابل با خوانش تفسیری رشید رضا و هم‌فکرانش (تنازع بقا و انتخاب اصلح) تقویت می‌نماید اذعان مفسرانی است که خود ضمن مردود دانستن نظریه تنازع بقا، آن را در تقابل با تعاون و همکاری اجتماعی مطرح نموده‌اند. برای نمونه، مکارم شیرازی (۱۳۷۱) در تفسیر عبارت مذکور اعلام داشته است:

به فرض اینکه فرضیه تنازع بقا را یک اصل علمی بدانیم، باید از آن فقط درباره زندگی جانوران استفاده کرد و زندگی انسان هرگز نمی‌تواند براساس آن بنا شود، زیرا تکامل انسان در پرتو «تعاون بقا» است نه تنازع بقا و اصل حاکم بر روابط انسان‌ها تعاون بقا است و نه تنازع بقا. (ج ۲، ص ۲۴۹)

طباطبایی (۱۴۱۷ ق/ ۱۳۷۴) نیز با اشاره به این‌که عبارت شریفه در مقام بیان همان اصل استخدام و تعاون است که آیه «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً» ناظر بر آن می‌باشد، در مقام تقابل این دو خوانش تفسیری، تصریح نموده است: نمی‌توان گفت که آیه شریفه به دو قاعده تنازع در بقا و انتخاب طبیعی نظر دارد، چون آن دو قاعده دو سبب بعید هستند، و غریزه استخدام سبب نزدیک است. ساده‌تر بگوییم، آنچه مایه آبادانی زمین و مصونیت آن از تباهی است غریزه استخدام است، و آن دو قاعده در پیدایش این غریزه دخالت دارند، نه در آبادانی زمین، پس باید آیه شریفه را که می‌خواهد سبب آبادی زمین و فاسد نشدن آن را بیان کند، بر این غریزه حمل کنیم، نه بر آن دو قاعده. (ج ۲، صص ۴۶۲-۴۶۳)

گفتنی است که به نظر می‌رسد ارائه خوانش «تعاون و همکاری اجتماعی» از سوی علامه طباطبایی و پیروان ایشان، افزون بر این که به عنوان واکنشی در تقابل با خوانش «تنازع بقا و انتخاب اصلح» از عبارت شریفه مطرح گردیده است، در مقام انتقاد و مردود ساختن یکی دیگر از آرای نظریه پردازان غربی، که در دوره معاصر رایج گشته بود، نیز می‌باشد؛ چراکه مسئله تعاون و همکاری اجتماعی به دغدغه‌ای برای آنان تبدیل گشته که افزون بر ذکر آن در تفسیر عبارت مورد بحث، در تفسیر آیات دیگری نظیر آیه تسخیر نیز ظهور یافته است، خوانشی که تا پیش از این دوره، از سوی مفسران سابقه نداشته است. برای نمونه، طباطبایی (۱۴۱۷ق/ ۱۳۷۴) در خوانشی جدید، تسخیر در عبارت شریفه را با موضوع تعاون پیوند داده و می‌فرماید:

کثرت حوائج انسان در زندگی دنیا آن قدر زیاد است که فرد فرد انسان‌ها نمی‌توانند همه آنها را در زندگی فردی خود برآورده نمایند، و مجبورند که به طور اجتماعی زندگی کنند، و از این رو است که اولاً، بعضی بعضی دیگر را به خدمت خود می‌گیرند و از آنان استفاده می‌نمایند. و ثانیاً، اساس زندگی را تعاون و معاضدت یکدیگر قرار می‌دهند. در نتیجه مآل کار بدینجا منجر می‌شود که افراد اجتماع هر یک هر چه دارد با آنچه دیگران دارند معاوضه کند. (ج ۱۸، ص ۱۴۸)

این دیدگاه غربی که علامه طباطبایی و پیروان ایشان در برابر آن موضع گرفته و خود یکی از اصول تفکرات لیبرالیسم محسوب می‌شود همان دیدگاه «فردیت اخلاقی» است که درست در نقطه مقابل تعاون و همکاری اجتماعی قرار دارد. در واقع لیبرالیسم، به استثنای عرصه سیاسی، یعنی در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، احساس ضرورت پیوند و ارتباط با جمع را تضعیف کرده، و بیش از ترویج جمع‌گرایی، فردیت اخلاقی را رواج داده، و انسان را به سوی یک من‌تهای مستقل از گروه سوق داده است (شیروودی، ۱۳۸۳، ص ۱۵۰). به موجب این نظریه، اگر انسان آزاد گذاشته شود، با توجه به نیرویی که دست آفرینش در نهاد او تعبیه کرده، می‌تواند به تنهایی راه کمال را باز یافته و به هدف خود برسد (جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۶، صص ۱۰۰-۱۰۱). بدین ترتیب می‌توان بیان نمود که گفتمان اصلاح‌گری، از طریق تقویت روحیه انتقادی نسبت به مبانی غربی، چگونه توانسته است در تحلیل تحول آرای تفسیری عبارت شریفه در این دوره از تاریخ تفسیر نقش مهمی ایفا نماید.

نتیجه‌گیری

در این نوشتار، ضمن اشاره به خلاصه‌ای از تحولات صورت گرفته در خوانش از مفهوم عبارت «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ» طی سده‌های دهم تا پانزدهم هجری به تحلیل و بررسی این تحولات پرداخته و نشان داده شد که یکی از علت‌های مهم خوانش‌های متفاوت مفسران نسبت به آیات قرآن و ازجمله آیات مورد بحث گفتمان‌هایی است که متن مفسر تحت تأثیر آن گفتمان‌ها تدوین یافته است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که مفسران عمدتاً در سده‌های دهم و یازدهم، تحت تأثیر گفتمان اخباری‌گری، تدافع در عبارت مذکور را ناظر بر تدافعی معنوی دانسته‌اند، به این معنا که خداوند به برکت وجود امامان معصوم (ع) و شیعیان آنها عذاب‌ها را از دیگران دفع می‌نماید. با ورود به سده دوازدهم، که مقارن با اوج‌گیری گفتمان صوفی‌گرایی است، برخی مفسران متأثر از این گفتمان، مفهومی عرفانی از عبارت شریفه ارائه نموده و مطابق آن، مقصود از تدافع را تدافعی دانسته‌اند که در جهاد با نفس با استمداد از نیروهای ظاهری چون مشایخ سالکین و نیروی باطنی عقل تحقق می‌یابد. در دوره معاصر نیز برخی مفسران تحت تأثیر گفتمان‌های علم‌گرایی و اصلاح‌طلبی تلاش نموده‌اند عبارت مذکور را به ترتیب با اصول تنازع بقا و انتخاب اصلح، که دو اصل از اصول اولیه نظریه تکامل انواع داروین هستند، و دیدگاه تعاون و همکاری اجتماعی مطابقت دهند.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

سپاس‌گزاری

این مقاله برگرفته است از رساله دکتری سیده هانیه مومن با نام «تحلیل تحول آراء مفسران پیرامون 'سنت تدافع' در قرآن کریم با محوریت عبارت 'وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ'» که در گروه علوم قرآن و فقه دانشکده الهیات دانشگاه شیراز ارائه شده است. بدین وسیله از معاونت پژوهش دانشگاه سپاس‌گزاری می‌شود.

منابع

- آلوسی، سید محمود. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. دارالکتب العلمیه.
- ابن خطیب، محمد بن عبدالله. (۱۹۶۴ ق). أوضح التفاسیر. المطبعة المصرية و مکتبتها.
- ابن عجبیه، احمد. (۱۴۱۹ ق). البحر المذید فی تفسیر القرآن المجید. حسن عباس زکی.
- ابولحیه، نورالدین. (۱۴۳۷ ق). سلام للعالمین. دار الأنوار.

- استرآبادی، علی. (۱۴۰۹ ق). تأویل الآيات الظاهرة في فضائل العترة الطاهرة. مؤسسه نشر اسلامی.
- اسعدی، محمد. (۱۳۹۷). جریان‌شناسی تفسیر اجتماعی عقلی. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- اسلامی، سید حسن. (۱۳۷۸). نقش بر آب: کالبدشکافی یک فکر. کتاب ماه دین، ۳(۱)، ۱۵-۱۲.
- اطفیش، محمد بن یوسف. (۱۴۲۵). تیسیر التفسیر. بی‌نا.
- امین، نصرت‌بیگم. (بی‌تا). تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن. نهضت زنان مسلمان.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان. (۱۴۱۵ ق). البرهان فی تفسیر القرآن. مؤسسه البعثة.
- بشیر، حسن. (۱۳۹۵). کاربرد تحلیل گفتمان در فهم منابع دینی. دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- پاکتچی، احمد. (۱۳۸۹). تاریخ تفسیر قرآن کریم. انجمن علمی الهیات دانشگاه امام صادق (ع).
- پاینده، حسین. (۱۳۸۴). تاریخ به منزله داستان. نامه فرهنگستان، ۱۰(۲)، ۱۴۳-۱۵۷.
- پورعلی، سعید؛ و خادم شیرازی، فاطمه. (۱۳۸۹). «راهبرد نوین زمینه‌سازی جهان‌مهدویت با تأکید بر گفت‌وگوی میان فرهنگی ادیان». مجموعه آثار ششمین همایش بین‌المللی دکترین مهدویت، ۶(۱)، ۲۷۱-۲۹۲.
- جانستون، باربارا. (۱۳۹۸). تحلیل گفتمان (سید جلیل شاهی لنگرودی، مترجم). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. (اثر اصلی در سال ۲۰۰۲ م منتشر شده است)
- جزایری، نعمت‌الله بن عبدالله. (۱۳۸۸). عقود المرجان فی تفسیر القرآن. نور وحی.
- جمعی از نویسندگان. (۱۳۷۶). دانش اجتماعی (۲). سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۶). تسنیم: تفسیر قرآن کریم. مرکز بین‌المللی نشر اسراء.
- حجازی، محمد محمود. (۱۴۱۳ ق). التفسیر الواضح. دار الجیل.
- حسنی زهرانی، خالد بن موسی. (۱۴۲۸ ق). سنة التدافع فی ضوء القرآن الکریم دراسة موضوعية. جامعة ام القرى.
- حسینی همدانی، سید محمد حسین. (۱۴۰۴ ق). انوار درخشان. لطفی.
- حقی برسوی، اسماعیل بن مصطفی. (بی‌تا). تفسیر روح البیان. دار الفکر.
- خدایاری، علینقی؛ و پور اکبر، الیاس. (۱۳۹۰). تاریخ حدیث شیعه در سده‌های هشتم تا یازدهم هجری. مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث.
- خطیب، عبدالکریم. (۱۴۲۴ ق). التفسیر القرآنی للقرآن. دار الفکر العربی.

دهقانی فارسانی، یونس؛ و طباطبایی، سیدکاظم. (۱۳۸۹). بررسی تحولات در فهم روایات اسلامی برپایه مفهوم گفتمان. حدیث پژوهی، ۲(۱)، ۱-۱۶.

رشید رضا، محمد. (۱۴۱۴ ق). تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار. دار المعرفة.

رضایی اصفهانی، محمدعلی. (۱۳۹۱). قرآن و علوم تجربی. نسیم حیات.

زحیلی، وهبه. (۱۴۱۱ ق). التفسیر المنیر فی العقيدة و الشريعة و المنهج. دار الفكر.

سبحانی، جعفر. (۱۴۳۲ ق). مسائل جدید کلامی. مؤسسه امام صادق (علیه السلام).

سلیمانی، جواد. (۱۳۹۳). فلسفه تاریخ. مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).

سید قطب. (۱۴۲۵ ق). فی ظلال القرآن. دار الشروق.

شریف لاهیجی، محمدبن علی. (۱۳۷۳). تفسیر شریف لاهیجی. دفتر نشر داد.

شعرانی، ابوالحسن. (۱۳۸۶). پژوهش های قرآنی علامه شعرانی در تفاسیر مجمع البیان، روح الجنان و منهج الصادقین. بوستان کتاب قم.

شیرودی، مرتضی. (۱۳۸۳). لیبرال دموکراسی در بوته نقد. حصون، ۱(۲)، ۱۳۲-۱۶۲.

صدر، محمد باقر. (۱۳۸۱). سنت های تاریخ در قرآن (جمال الدین موسوی اصفهانی، مترجم). تفاهم. (اثر اصلی در سال ۱۴۳۲ ق منتشر شده است)

الصَّالِبِيُّ، علی محمد. (۲۰۰۸ م). معاوية بن أبي سفيان - شخصيته وعصره. دار الأندلس الجديدة للنشر والتوزيع. طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان (سید محمدباقر موسوی همدانی، مترجم). دفتر انتشارات اسلامی. (اثر اصلی در سال ۱۴۱۷ ق منتشر شده است)

طباطبایی، سید محمدکاظم. (۱۳۹۰). تاریخ حدیث شیعه (۲). مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث.

عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه. (۱۴۱۵ ق). تفسیر نور الثقلین. اسماعیلیان.

عماره، محمد. (۱۹۹۸ م). الحضارات العالمية تدافع... أم صراع؟؟ نهضة مصر.

عمید زنجانی، عباسعلی؛ و موسی زاده، ابراهیم. (۱۳۸۹). دانشنامه فقه سیاسی (مشمول بر واژگان فقهی و حقوق عمومی). دانشگاه تهران.

فضل الله، محمدحسین. (۱۴۲۱ ق). الندوة. دار الملاك للطباعة والنشر والتوزيع.

- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. (۱۴۱۶ ق). تفسیر الصافی. مكتبة الصدر.
- قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا. (۱۳۶۸). تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- قونوی، اسماعیل بن محمد. (۱۴۲۲ ق). حاشیه القونوی علی تفسیر الإمام البیضاوی و معه حاشیه ابن التمجید. دار الکتب العلمیه.
- کاشانی، فتح‌الله بن شکرالله. (۱۴۲۳ ق). زبدة التفاسیر. مؤسسة المعارف الإسلامية.
- گرامی، سید محمد هادی. (۱۳۹۰)، ملاحظاتى درباره گفتمان تفویض در نخستین سده‌های اسلامی، امامت پژوهی، (۴)۸، ۲۱۰-۱۸۱.
- گودرزی، غلامرضا. (۱۳۹۳). پیش‌درآمدی بر آینده‌نگری الهی. مؤسسه آینده روشن.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳ ق). بحار الأنوار. دار إحياء التراث العربی.
- مراغی، احمد مصطفی. (بی‌تا)، تفسیر المراغی. دار الفکر.
- مشکینی اردبیلی، علی. (۱۳۹۲). تفسیر روان. مؤسسه علمی فرهنگی دار الحديث.
- مطهری، مرتضی. (بی‌تا). توحید. صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. دار الکتب الإسلامية.
- موسوی سبزواری، عبدالاعلی. (۱۴۰۹ ق). مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن. دفتر سماحه.
- نجار، خالد. (۲۰۲۰ م). نظریه التدافع نحو محاوله التنظیریه لفهم و تفسیر السلوک الانسانی. مجله التریبه الخاصه و التاهیل، ۱۰(۳۶)، ۱۲۱-۱۲۷.
- نکونام، جعفر؛ و محمدفام، سجاد. (۱۳۹۶). تحلیل تحول آرای تفسیری مفسران براساس مفهوم گفتمان. پژوهش دینی، ۱۶(۳۴)، ۴۵-۶۴.
- نیری، محمد یوسف. (۱۳۸۶). حکمت معصومیه الهیه. پژوهش‌های ادب عرفانی، ۱(۴)، ۳۸-۱۵.
- یثربی، یحیی. (۱۳۸۸). تاریخ تحلیلی انتقادی فلسفه اسلامی. پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

References

- A group of authors. (1997). *Danish-i ijtimā'ie* 2. Islamic Revolutionary Guard Corps. [In Persian].
- Abu Lahya, N. D. (2016). *Salam li-l 'aalamīn*. Dar al-Anwar. [In Arabic].
- Alusi, M. (1994). *Ruh al-ma'ani fi tafsir al-Qur'an al-'Azim*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Amid Zanjani, A. A., & Musazadeh, I. (2010) *Danishname-yi fiqh-i siyasi (mushtamel bar vazhegan-i fiqhi wa huquq-i 'umumi)*. University of Tehran. [In Persian].
- Amin, N. B. (n.d.). *Tafsir makhzan al-'irfan dar 'ulum-i Qur'an*. Nehdat-i Zanan-i Musalman. [In Persian].
- Ammarah, M. (1998). *Al-Hadarat al-'aalamiyyat tadafu'?... am sura'?* Nehdat Misr. [In Arabic].
- Arusi Huwayzi, A. A. (1994). *Tafsir nur al-thaqalayn*. Ismailian. [In Arabic].
- Asadi, M. (2018). *Jaryan shenasi-yi tafsir-i ijtimā'ie-yi 'aqli*. Research Institute of Hawzah and University. [In Persian].
- As-Salaabi, A. M. (2008). *Mu'awiyat b. Abi Sufyan: shakhsiyatuhu wa 'asruh*. Dar al-Andalus al-Jadidah li-l Nashr wa al-Tawzie. [In Arabic].
- Astarabadi, A. (1988). *Ta'wil al-ayaat al-zahira fi fada'il al-'itrat al-tahirah*. Muassasat Nashr Islami. [In Arabic].
- Atfish, M. (2004). *Taysir al-tafsir*. N.P. [In Arabic].
- Bahrani, H. (1994). *Al-Burhan fi tafsir al-Qur'an*. Bethat Foundation. [In Arabic].
- Bashir, H. (2016). *Karburd-i tahlil-i gofteman dar fahm-i manabi'-i dini*. Daftar-i Nashr-i Farhang-i Islami. [In Persian].
- Dehqani Farsani, Y., & Tabatabaie, S. K. (2010). A study of the changes in the understanding of the Islamic narrations on the basis of the concept of "Dialogue": case study of the narration of qatil al- abarah (murdered in tears). *Hadith Research*, 2(1), 1-16. [In Persian].
- Fadlullah, M. H. (2000). *Al-Nadwah*. Dar al-Malak li-l Tabaah wa al-Nashr wa al-Tawzie. [In Arabic].
- Fayz Kashani, M. (1995). *Tafsir al-safi*. Maktabat al-Sadr. [In Arabic].
- Gerami, S. M. H. (2011). Remarks on the discourse of delegation in early Islamic centuries. *Emamat Pajouhi*, 1(4), 181-210. [In Persian].

- Gudarzi, G. R. (2014). *Pish daramadi bar ayende nigari-yi ilahi*. Muassasa-yi Ayende-yi Roshan. [In Persian].
- Haqqi Brusawi, I. (n.d.). *Tafsir Ruh al-bayan*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Hasani Zahrani, K. (2007). *Sunnat al-tadafu' fi daw' al-Qur'an al-Karim: dirasat mowdu'ieyyah*. Jamiat Umm al-Qura. [In Arabic].
- Hejazi, M. M. (1992). *Al-Tafsir al-wadih*. Dar al-Jil. [In Arabic].
- Hoseini Hamedani, M. H. (1984). *Anwar-i derakhshan*. Lotfi. [In Persian].
- Ibn Ajibah, A. (1998). *Al-Bahr al-madid fi tafsir al-Qur'an al-Majid*. Hasan Abbas Zaki. [In Arabic].
- Ibn Khatib, M. (1964). *Awdah al-tafasir*. Al-Matbaat al-Misriyyah wa Maktabatiha. [In Arabic].
- Islami, H. (1999). Naqsh bar aab: kalbadshekafi-yi yek fikr. *Ketab-e-Mah (Din)*, 3(1), 12-15. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2007). *Tasnim: tafsir-i Qur'an-i Karim*. Esra Publications. [In Persian].
- Jazaeri, N. (2009). *'Uqud al-marjan fi tafsir al-Qur'an*. Nur-i Wahy. [In Arabic].
- Johnstone, B. (2010). *Discourse analysis*. (J. Shahiri Langroudi, Trans.). Pazhouheshgah-i Ulum-i Insani va Mutaleat-i Farhangi. (The original work was published in 2002). [In Persian].
- Kashani, F. (2002). *Zubdat al-tafasir*. Muassasat al-Maaref al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Khatib, A. K. (2003). *Al-Tafsir al-Qur'ani li-l Qur'an*. Dar al-Fikr al-Arabi. [In Arabic].
- Khodayari, A N., & Pourakbar, I. (2011). *Tarikh-i hadith-i Shi'a dar sadehayi hashtum ta yazdahum-i Hijri*. Muassasat Ilmi Farhangi-yi Dar al-Hadith. [In Arabic].
- Majlisi, M. B. (1983). *Bihar al-anwar*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. (1992). *Tafsir namoonah*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Maraghi, A. M. (n.d.). *Tafsir al-Maraghi*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Mishkini Ardabeli, A. (2013). *Tafsir-i ravan*. Muassasa-yi Ilmi Farhangi-yi Dar al-Hadith. [In Persian].
- Motahari, M. (n.d.). *Tawhid*. Sadra. [In Persian].
- Musavi Sabzevari, A. A. (1989). *Mawahib al-Rahman fi tafsir al-Qur'an*. Daftar Samahah. [In Arabic].
- Najjar, K. (2020). Nazariyyah al-tadafu' nahw muhawalat al-tanziriyyah li-fahm wa tafsir al-suluk al-insani. *Majallat al-Tarbiyat al-Khassah wa al-Ta'ahul*, 10(36), 121-127. [In Persian].

- Nekounam, J., & Mohammadfam, S. (2017). An analysis of the transformation of interpreters' interpretative views based on the concept of discourse. *Pazhouhesh Dini*, 16(34), 45-64. [In Persian].
- Paketchi, A. (2010). *Tarikh-i tafsir-i Qur'an-i Karim*. Anjuman-i Ilmi-yi Ilahiyat-i Danishgah-i Imam Sadiq (A.S.). [In Persian].
- Payandeh, H. (2005). Tarikh beh manzile-yi dastan. *Namaeh Farhangistan*, 10(2), 143-157. [In Persian].
- Pourali, S., & Khadem Shirazi, F. (2010). Rahburd-i novin-i zamine sazi-yi jahan-i Mahdaviyat ba ta'kid bar goftogu-yi miyan farhangi-yi adyan. *Majmua-yi Aathar-i Shishumin Hamyesh-i Beynolmelali-yi Doctrine-i Mahdaviyat*, 6(1), 271-292. [In Persian].
- Qommi Mashhadi, M. (1989). *Tafsir kanz al-daqa'iq wa bahr al-ghara'ib*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic].
- Qunawi, I. (2001). *Hashiyat al-Qunawi 'ala tafsir al-Imam al-Beydawi wa ma'ahu hashiyat Ibn al-Tamjid*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Qutb, I. (2004). *Fi zilal al-Qur'an*. Dar al-Shuruq. [In Arabic].
- Rashid Reda, M. (1993). *Tafsir al-Qur'an al-Hakim al-shahir bi-tafsir al-manar*. Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Rezaie Isfahani, M. A. (2012). *Qur'an va 'ulum-i tajrubi*. Nasim-i Hayat. [In Persian].
- Sadr, M. B. (2002). *Sunnat-hayi tarikh dar Qur'an*. (J. D. Musavi Isfahani, Trans.). Tafahum. (The original work was published in 2011). [In Persian].
- Sharani, A. (2007). *Pazhouhesh-hayi Qur'ani-yi 'Allamah Sha'rani dar tafasir-i majma' al-bayan, ruh al-jinan va minhaj al-Sadiqayn*. Bustani-i Ketab-i Qom. [In Persian].
- Sharif Lahiji, M. (1994). *Tafsir Sharif Lahiji*. Daftar-i Nashr-i Daad. [In Persian].
- Shayrudi, M. (2004). Liberal democracy dar bute-yi naqd. *Hosoon*, 1(2), 132-162. [In Persian].
- Sobhani, J. (2011). *Masa'il-i jadid-i kalami*. Muassasa-yi Imam Sadeq (A.S.). [In Persian].
- Sulaymani, J. (2014). *Falsafe-yi tarikh*. Markaz-i Beynolmelali-yi Tarjume va Nashr-i al-Mustafa (P.B.U.H.). [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1995). *Tarjume-yi tafsir al-mizan*. (M. B. Musavi Hamedani, Trans.). Daftar-i Intisharat-i Islami. (The original work was published in 1996). [In Persian].
- Tabatabai, M. K. (2011). *Tarikh-i hadith-i Shi'a 2*. Muassasat Ilmi Farhangi-yi Dar al-Hadith. [In Persian].

- Yathrebi, Y. (2009). *Tarikh-i tahlili intiqadi-yi falsafe-yi Islami*. Pazhouheshgah-i Farhang va Andishe-yi Islami. [In Persian].
- Yusef Nayyeri, M. (2007). Immaculate transcendent theology. *Research on Mystical Literature*, 1(4), 15-38. [In Persian].
- Zuhaili, W. (1990). *Al-Tafsir al-munir fi al-'aqidah wa al-Shar'iah wa al-minhaj*. Dar al-Fikr. [In Arabic].

